

Оверчук О.Б.,

*к.філол.н., доцент кафедри українознавства Харківського національного
університету внутрішніх справ, elenaovercuk@gmail.com*

Україна, м. Харків

ВІДОБРАЖЕННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЧОРНИЙ КУЛЬТУРЕМОЮ НІЧ У ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ Б.-І. АНТОНИЧА

У статті розглядається питання типізації та систематизації у складі колірного концепту різнорідних елементів, які належать до нього на основі здатності постійно чи випадково виражати колірну ознаку. На прикладі дискурсу одного із найяскравіших представників поетичної моделі світу ХХ століття Б.-І. Антонича досліджуються способи і механізми передачі концептуальної інформації чорного кольору його типовим прототипом – культуремою ніч. Визначається її роль у культурній парадигмі, мовній картині світу, структурі самого концепту, в образній мікросистемі митця.

Ключові слова: *поетичний дискурс, концепт, культурема, колоратив, чорний, ніч, Б.-І. Антонич*

Постановка проблеми. У лінгвістичних працях останніх десятиліть особливу увагу приділено створенню концепції співвідношення мови і мислення та способів відображення в мові знань про світ. Чималий інтерес на цьому тлі завдяки своєму семантичному багатству, активності використання, різноманітності джерел походження і психологічній значущості для людини становить розгалужена система назв кольорів. Адже колір є однією із основних категорій культури, оскільки відбиває унікальну інформацію про колорит навколишнього світу, особливості історичного розвитку різних етнічних традицій, специфіку поетичного сприйняття довкілля [1, с. 109].

І хоча дослідженню феномена кольору взагалі та колірних лексем як

особливої лексико-семантичної групи зокрема присвячені наукові розвідки Г. Воробйова, С. Григорук, С. Єрмоленко, Ш. Жаркинбекової, Л. Ковтун, А. Критенко, Л. Савченко, Л. Ставицької, О. Решетнікової, Л. Полубіченко та ін., питання типізації та систематизації у складі окремої мікросистеми кольору різнорідних елементів, які належать до неї на основі здатності постійно чи випадково передавати колірну ознаку, тобто колірного концепту, та способів відображення ними інформації досі залишається відкритим, чим і обумовлюється **актуальність** роботи.

Мета статті. Наше дослідження присвячене вивченню способів і механізмів передачі концептуальної інформації *чорного* кольору культуремою *ніч* у поетичному дискурсі Б.-І. Антонича, що певною мірою продовжує тенденцію розгляду ідіостиля митця у світлі новітніх пошуків та напрямків українського мовознавства.

Повернувшись на початку 90-х років ХХ століття після тривалого забуття, Б.-І. Антонич став одним із чи не найбільш досліджуваних, проте його спадок і сьогодні є предметом пильної уваги науковців, із-поміж яких Ю. Андрухович, С. Гординський, М. Жулинський, М. Ільницький, М. Ласло-Куцюк, В. Моренець, В. Махно, М. Неврлий, Д. Павличко, І. Руснак, Л. Стефановська та ін. Адже його творчий доробок завдяки своїй глибокій філософській тематиці й проблематиці, оригінальності поезики, самотності стильових рис та різноманітності жанрів, залишається відкритим для нових прочитань і осмислень, «які не заперечують попереднього читацького досвіду, а навпаки, доповнюють його новими відтінками, іншими ракурсами бачення» [2, с. 134].

Виклад основного матеріалу. Концептуальний зміст колірних слів, як зауважує А. Вежбицька, зумовлений їх зв'язком із прототипами – типовими носіями колірної ознаки. Так, у свідомості людей прототипом для білого кольору може бути сніг та день, для синього – небо, для зеленого – рослинність, для червоного – вогонь та кров [3, с. 250-251]. Для *чорного* кольору одним із таких прототипів стала культурема *ніч*, що у фольклорній та художній

свідомості традиційно реалізується в образі **чорної ночі**. Уживаючись для позначення частини «добі від заходу до сходу сонця, з вечора до ранку» [4, с. 429] та передаючи ознаку «кольору сажі, вугілля, найтемніший, протилежне **білий**» [5, с. 354], концентруючи у собі етнокультурні, міфологічні й народно-психологічні уявлення, **ніч** виступає універсальним інструментом для розуміння концептуальної специфіки **чорного** та займає особливе місце як в українській культурній традиції, так і в тій концептуальній картині світу, яка вимальовується на фоні української поезії першої третини ХХ століття.

Образу **ночі** та типовому для неї епітетові **чорний** належить провідне місце і в поетичному дискурсі Б.-І. Антонича. **Ніч** у нього взагалі трактується як один із основних аспектів людського існування, «що виступає тлом для функціонування поетичної уяви як прояв іншої сторони людської свідомості, як опозиція денному світу, світу реального з його звичними уявленнями та нормами» [6, с. 52]. А тому **чорна ніч** в образній системі митця відзначається багатоманітністю форм та способів передачі, стає основою для асоціацій, пов'язаних із метафоричними та символічними переосмисленнями колірної ознаки, особливою просторово-часовою категорією, інтерпретації якої часто виходять за усталені межі.

Як еталон **чорного**, образ **ночі** в поетичному мовленні Б.-І. Антонича найчастіше реалізується з базовим для нього колірним значенням, що може набувати додаткових конотацій «неосяяний світлом»: «Тоді виходжу в **чорну ніч** на танок, деру очима тінь гляджу зорі» [7, с. 66]; «негативний», «сумний»: «**Ніч темна, олив'яна, зимна, люта, чорна, лиш вітер обертає хмар важенні жорна**» [7, с. 83]; «безпросвітний», «важкий»: «Коли довкола **ніч є чорна, життя важке, неначе жорна, а серце з болю мліє, приходиш ти надіє**» [7, с. 284] тощо.

Як бачимо, сполучаючись із експресемою **чорний**, за якою згідно з теорією В. Тернера завдяки здатності позначати скорочені чи концентровані галузі психологічного досвіду людини [8, с. 75] традиційно закріплене значення негативних емоцій, культурема **ніч** і сама стає їх еквівалентом, узагальненим

символом болю, гніву, журби, страху, горя тощо. Зауважимо, що таке сприйняття ночі як експлікатора негативної емоційної сфери в ментальному світі людини спостерігається практично в усіх етнокультурах. Проте в українській культурній традиції образ **чорної ночі** може набувати і нетипових для нього позитивних характеристик. Так, у контексті: «*Турботи, радощі, омани, кохання, зрада, **ночі тьмяні і сіроокеє дівча***» [7, с. 100], – спостерігається заміщення колірної ознаки символікою позитивної емоційної оцінки, реалізація натомість семантики «ніч кохання».

Поетичне мовлення, беручи до уваги загальну тенденцію до значущості образу **чорної ночі**, породжує цілу низку символізованих формул, в основі яких знаходяться зорові, слухові, функціональні, предметні, духовні, зовнішні та внутрішні аналогії. Природа їх полягає в постійному порівнянні або віддзеркаленні речей зовнішнього (предметного) світу в людському внутрішньому (духовному) світі, оскільки обидва мають спільне джерело і реалізуються у свідомості як результат впливів, з одного боку, психічного на фізичне, а з другого, – фізичного на духовне. Показовим тут може бути і поетичний дискурс Б.-І. Антонича.

Наприклад, схожість кольору **ночі** та **вугілля**, як слів-еталонів для **чорного**, дає можливість використовувати названі лексеми для порівняння у контексті: «*Північ чорна, наче вугіль, ходить **тінь** по площі Юра*» [7, с. 133]. Подібність еталонів порівняння за наявності того ж денотата зумовлена функціонуванням у національній мові невеликої кількості колірних компаративних одиниць із семою «чорний», зрозумілих для всіх її носіїв. Однак на відміну від звичайної, повсякденної мови, поетичний дискурс допускає відкритість для нових варіантів одиниць такого типу, що є результатом наявності в ній значної кількості символічних рівнів.

Нерідко в основі порівняльних сполук можуть лежати поетизовані міфологічні уявлення ліричного героя про навколишній світ, зорієнтовані на національно-культурні стереотипи. Так, у процесі метафоризованого відбиття реалій ночі, зокрема нічного неба, Б.-І. Антонич порівнює його з **чорним**

буйволом, у рогах якого знаходиться місяць: «*Чадають урочища мокравин, цвіль кадить рудим пожаром, а ніч, як чорний буйвол, в рогах місяць – шерсті віхоть*» [7, с. 211]. Це спричинене впливом землеробської свідомості, для якої було характерним переносити предмети і явища свого культу на небо. У багатьох культурах бик (буйвіл) ототожнювався з богами сонця і місяця. Зокрема, у давньогрецькій культурі він уявлявся зооморфним образом Зевса, його земним аспектом, а слов'янський бог тварин Велес зображувався саме в образі *чорного бика*. [9, с. 42]. Наведені факти дозволяють зробити висновок, що співвідношення нічного неба з *чорним биком (буйволом)*, є не просто витвором творчої уяви поета, а уособленням первісного досвіду всього людства, що й досі живий у лінгвокультурній моделі світу, етнознаком української нації. Адже взаємодія фізичного та метафізичного (космічного) у свідомості людини спонукає її мислити образами, внаслідок чого докільля, підключаючись до духовної сфери, зазнає в людській свідомості символізації.

Поетична творчість, головною ознакою якої є образність, вдало використовує таке уявлення про докільля. Це зумовлює появу в межах дискурсу Б.-І. Антонича численних оригінальних авторських метафор, де *ніч* виступає своєрідною міфологемою: «*По хвилях вітри сновигають, заблукані, і ніч виїжджає з-за обрію темряви повозом*» [7, с. 62]; «*Поплили над світом чорні води ночі. Спати йди. Година пізня*» [7, с. 127]. Як бачимо, у поетичному мовленні, що є деякою мірою підсвідомою формою діяльності, спостерігається збереження таких універсальних категорій морфологізованої символізації дійсності.

Проте зміна міфологічного типу мислення, розширення світогляду й у зв'язку з цим зміна культурних акцентів спричиняє необхідність «оновлення» таких типових моделей сприйняття дійсності. При чому саме в художньому тексті їхня подальша рефлексія набуває нового звучання. Так, беручи за основу зооморфний морфологізований образ *ночі – чорного буйвола*, Б.-І. Антонич засобами емоційно-образного мислення трансформує його у *чорного лева*: «*До сонця стіп скривавлених вітри один по однім ляжуть, і ніч, мов чорний лев,*

пробуджена на шанці вис глухо» [7, с. 186]. Суб'єктивно-образне сприйняття ночі виражається через оксюморонну сполуку, оскільки у природі **чорних левів** не існує, що засвідчує виразні екзистенційні тенденції у процесі відтворення об'єктивного (реального) світу. Це ще раз підтверджує сприйняття людиною ночі як ворожого і таємного начала та вплив такої тенденції на трактування її природного кольору (**чорного**) як універсального психофізичного символу негативної емоційної оцінки.

Подальшої еволюції зазнає образ **чорної ночі** у складі індивідуально-авторських метафоричних конструкцій, де він набуває конкретного естетичного значення, втрачаючи разом із тим свою семантичну одновимірність. Таємничість **ночі** для людини, здатність укривати, ховати все живе, вбирати в себе енергетику життя, краса нічного неба спричиняє виникнення складних асоціативних зв'язків, не можливих, на перший погляд, у реальному світі. Унаслідок цього **чорна ніч** в образній мікросистемі Б.-І. Антонича з традиційним для української культури трактуванням постає в новому словесно-образному визначенні: «Чай процідивши, попрощавшись, розходимось. **Ніч** – **чорна мушля**, ті самі зорі в ній, що завжди, той самий захват серце душить» [7, с. 158]; «Слимак з ебену, темна мушля, і **вухо ночі** – **лійка чорна**, і пахощі духмяні душать, мов пальці на кларнеті горла» [7, с. 154]. Розширення образної парадигми **ночі** відбувається за рахунок фізичної колірної властивості **чорного** вбирати в себе всі існуючі в природі барви. На основі здатності об'єктів порівняння виконувати подібну функцію у предметному світі й виникають аналогії **чорна ніч** – **слимак з ебену, мушля, лійка**.

Сприймаючи **ніч** як окрему метафізичну категорію, Б.-І. Антонич намагається охопити всі її можливі аспекти, природні вияви, схарактеризувати її вплив на космічну світобудову, біологічну та духовну сутність людської особистості та соціуму. **Ніч** для нього – не лише частина доби, а й час, коли реальне зливається з ірреальним, втрачаються межі між природним і надприродним, а тому реальність уночі сприймається поза часом та простором, що дає можливість вичленувати в ідеалізованій дійсності важливі категорії

буття, абсолютні істини. І єдиною константою, своєрідним «каталізатором» цих понять у проекції на українську культурну парадигму залишається для поета **чорний** колір ночі, що в системі суб'єктивно-об'єктивних відношень його творчості стає філософською категорією, психофізичною ознакою сенсу буття ліричного героя та людства в цілому.

Ніч в образному мисленні Б.-І. Антонича постає то **чорним стягом**, символіка якого наповнена тривогою, небезпекою, смутком, невдоволенням похмурою дійсністю життя: *«Сьогодні вже не так, не так: складнішає життя, і, наче чорний стяг, шумить над серцем кожна ніч»* [7, с. 109]; то Біблією: *«Весь день над віщим джерелом на варті, а ніч – мов біблія червона й чорна»* [7, с. 138]. При цьому образ ночі-Біблії виникає в уяві поета внаслідок ідеалізації ним цієї частини доби як важливої життєвої категорії, що поєднує в собі, подібно до джерела вічних духовних істин, книги буття Біблії, життя і смерть, земну пристрасть та неземні почуття. Як бачимо, перехід від зовнішнього (видимого) світу в духовну сферу здійснюється не лише через образ міфологізованої, сакральної для християнської культури книги, а й за логікою фольклорної символіки, в якій поєднання **червоного** та **чорного** кольорів асоціюється з національними етичними цінностями.

Уява поета створює нічні пейзажі, які вражають багатством несподіваних живописних асоціацій, причому колірною ознакою в них може виражатися опосередковано через зорові асоціації: *«Обвечоріло. Обкурилось, мов сто кадилиць, ніч димить. Кружалом сонце покотилось назустріч місяцеві й тьмі»* [7, с. 106]. Домінантною рисою наведеного образу-порівняння стає схожість кольору **чорної ночі** з сажею чи кіптявою. Ілюзія горіння великої кількості кадилиць створює не лише враження необхідної колірної тональності ознаки **чорний**, а й оригінальний образ **ночі**.

Колірною гамою нічних пейзажів доповнюється індивідуально-авторськими утвореннями з компонентом **чорний**: *«Сліпуче-чорний вугіль ночі, глиб і серця шахта, природи дно – дно таємниці й неба синє лоно»* [7, с. 243], в яких колірною ознакою стає активним складником природної та ментальної сфер,

уособленням провідної концепції творчості Б.-І. Антонича – концепції біологізму. Він «утверджує єдність світу, космосу, підпорядкованого законам природного саморозвитку, і включає людину в мудре коло життя як органічну частину природи», адже «закони біосу однакові для всіх, їм підвладний і мікро- і макрокосмос – рослини, звірі, зорі, люди» [10, с. 418]. Саме тому природне і людське, духовне та матеріальне переплітаються у світовідчутті поета.

Такий космологізм автора збагачує аналізовану парадигму екзотичними для української традиції образами *ночі*, в основі яких лежать асоціативні зв'язки. Наприклад: «*Пронахчене, духотне чорне золото ночей пустині, просвітлене пурпурою, розбавлене у сіть мозаїк*» [7, с.138]. Перифрастичний вислів *чорне золото*, як правило, співвідноситься з поняттям нафти чи вугілля. Однак в основі асоціації ночі з *чорним золотом* лежить усе ж таки, на нашу думку, ототожнення золота з піщаними пустельними ґрунтами жовтого (у поетичному варіанті – золотого) кольору. Колірною ж ознакою *чорний* вказує на період (ніч), у який відбуваються описувані події.

Висновки. Як бачимо, образна мікросистема Б.-І. Антонича становить замкнене коло, де образ *ночі*, як своєрідної метафізичної категорії буття, є одним із провідних. Уживаючись для передачі концептуальної інформації *чорного* він відповідає загальним лінгвокультурним уявленням про нього та не виходить за межі традиційного діапазону значень, хоча і дещо розширюється за рахунок переакцентуалізації та появи нових образних категорій. Причому творча уява поета настільки багата, що схожі образи, реалії та деталі повторюються щоразу в нових комбінаціях і метаморфозах, а тому заслуговують, на наш погляд, особливого розгляду на тлі поетичної традиції першої третини ХХ сторіччя.

Література

1. Жаркынбекова Ш.К. Моделирование концепта как метод выявления этнокультурной специфики / Ш.К. Жаркынбекова //Материалы IX Конгресса МАПРЯЛ. – Братислава, 1992. – С. 107–112.
2. Зубрицька М. Топос молитви у творчості Б. І. Антонича та його

рецепційне навантаження / М. Зубрицька // «Мистецтво творять шал і розум». Творчість Богдана Ігоря Антонича : рецепції та інтерпретації : збірник наукових праць. – Львів, 2011. – С. 134–144.

3. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание / А. Вежицкая; Пер. с англ. – Москва : Русские словари, 1997. – 416 с.

4. Словник української мови : в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – Київ : Наукова думка, 1974. – Т. 5. – 840 с.

5. Словник української мови : в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – Київ : Наукова думка, 1980. – Т. 11. – 699 с.

6. Книга А. Образ ночі в поезії Богдана Ігоря Антонича / А. Книга // Магістеріум. – 1999. – Вип. 2 : Літературознавчі студії. – С. 50-55.

7. Антонич Б.-І. Поезії. «Бібліотека поета» / Б.-І. Антонич. – Київ : Рад. письменник, 1989. – 454 с.

8. Тернер В. Цветовая классификация в ритуалах Ндембу : Проблема невербальной классификации / Тернер В. // Символ и ритуал. – Москва : Наука, 1983. – С. 71-103.

9. Энциклопедия символов, знаков, эмблем / Авт.-сост.: В.Андреева и др. – Москва : Локид : Миф, 2000. – 556 с.

10. Історія української літератури ХХ століття : У 2 кн. / За ред. В. Г. Дончика. – Київ : Либідь, 1994. – Кн. 1. – 784 с.

References

1. Zharkyimbekova Sh. K. Modelirovanie kontsepta kak metod vyiavleniya etnokulturnoy spetsifiki / Sh. K. Zharkyimbekova // Materialy IX Kongressa MAPRYaL. – Bratislava, 1992. – S. 107–112.

2. Zubritska M. Topos molitvi u tvorchosti B. I. Antonicha ta yogo retseptsyine navantazhennya / M. Zubritska // «Mistetstvo tvoryat shal i rozum». Tvorchist Bogdana Igorya Antonicha : retseptsyi ta interpretatsiyi : zbirnik naukovih prats. – Lviv, 2011. – S. 134–144.

3. Vezhbetskaya A. Yazyik. Kultura. Poznanie / A. Vezhbetskaya; Per. s

angl. – Moskva : Russkiye slovari, 1997. – 416 s.

4. Slovnnyk ukrayinskoyi movy : v 11 tt. / AN URSR. Instytut movoznavstva; za red. I. K. Bilodida. – Kyiv : Naukova dumka, 1974. – T. 5. – 840 s.

5. Slovnnyk ukrayinskoyi movy : v 11 tt. / AN URSR. Instytut movoznavstva; za red. I. K. Bilodida. – Kyiv : Naukova dumka, 1980. – T. 11. – 699 s.

6. Knyga A. Obraz nochii v poeziyi Bogdana Igorya Antonycha / A. Knyga // Magisterium. – 1999. – Vyp. 2 : Literaturoznavchi studiyi. – S. 50-55.

7. Antonych B.-I. Poeziyi. «Biblioteka poeta» / B.-I. Antonych. – Kyiv : Rad. pysmennyk, 1989. – 454 s.

8. Terner V. Tsvetovaya klassifikatsiya v ritualakh Ndembu : Problema neverbalnoy klassifikatsii / Terner V. // Simvol i ritual. – Moskva: Nauka, 1983. – S. 71-103.

9. Entsiklopediya simvolov, znakov, emblem / Avt.-sost. V.Andreyeva i dr. – Moskva : Lokid : Mif, 2000. – 556 s.

10. Istoriya ukrayinskoyi literatury XX stolittya: U 2 kn. / Za red. V. G. Donchyka. – Kyiv : Lybid, 1994. – Kn. 1. – 784 s.

Overchuk O.B.

candidate of philology sciences, associate professor, head of Ukrainian studies chair of the Karkiv National University of Internal Affair, elenaovercuk@gmail.com

Ukraine, Kharkiv

A REFLECTION OF CONCEPTUAL INFORMATION BLACK CULTUREME IS NIGHT IN THE POETICAL DISCOURSE B.-I. ANTHONYCH

In the article the question of typification and systematization is examined in composition the colour concept of heterogeneous elements that belong to him on the basis of ability constantly or by chance to express a colour sign. On the example of the discourse of the representative of the poetic model of the world of the XX century B.-I. Antonich researches the ways and mechanisms of transmitting conceptual information of black color by his typical prototype – culture of the night. Her role is

determined in a cultural paradigm, language picture of the world, structure of concept and in a vivid microsystem of poet.

Key words: *poetic discourse, concept, cultureme, color, black, night, B.-I. Antonich.*